

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

ΕΙΜΑΙ ΙΔΙΑΙΤΕΡΑ ΕΥΤΥΧΗΣ που ο πρώτος τόμος της *Εισαγωγής στην Ηθική του Σπινόζα*, «Η φύση των πραγμάτων», γίνεται διαθέσιμος στην ελληνική γλώσσα. Η πρώτη έκδοσή του, το 1998, υπήρξε η κατάλληλη ενός κύκλου που είχε ξεκινήσει πέντε χρόνια νωρίτερα, το 1994, με την έκδοση ενός τόμου με τίτλο «Οι δρόμοι της απελευθέρωσης»: στη συνέχεια, εκδόθηκαν διαδοχικά «Η συναισθηματική ζωή» το 1995, «Η ανθρώπινη συνθήκη» το 1997 και «Η νοητική πραγματικότητα», επίσης το 1997. Το σύνολο αυτών των εκδόσεων οδήγησε στην πραγματοποίηση ενός συνεχούς σχολιασμού των πέντε μερών της *Ηθικής του Σπινόζα*, ενός «καλτ» κειμένου της ιστορίας της φιλοσοφίας.

Για ποιον λόγο πραγματοποίησα αυτόν τον σχολιασμό, τον οποίο επιχειρώ να ακολουθήσω κατά γράμμα, προσπαθώντας να αποφύγω οποιαδήποτε προσθήκη ή αφαίρεση σε ένα κείμενο στο οποίο έχει αφιερωθεί, στους τρεις αιώνες που μεσολάβησαν από τη συγγραφή του, μια άφθονη και ίσως υπεράφθονη βιβλιογραφία; Αρχικά, με απασχολούσε το γεγονός ότι η *Ηθική*, έργο στο οποίο ο Σπινόζα συμπύκνωσε το ουσιαδές της φιλοσοφικής σκέψης του, διαβάστηκε και συνεχίζει να διαβάζεται, μόνο κατ' εξαίρεση, στο σύνολό της, και τούτο ασφαλώς λόγω των ιδιαιτεροτήτων της έκθεσής της, που ορίζουν το ιδιαίζον («ύφος») της. Έτσι ακριβώς εξηγείται και ο πειρασμός —τον οποίο συμμερίστηκαν αρκετοί ερμηνευτές και κριτικοί της *Ηθικής του Σπινόζα*— να στοχαστεί κανείς πάνω στις υποτιθέμενες αντιλήψεις που μεταφέρει αυτό το έργο εξετάζοντάς τες αυτοτελώς, ως εάν να υπήρχαν ανεξάρτητα από την εγγραφή τους στο κείμενο εντός του οποίου αποκτούν την πολύ ιδιαίτερη σημασία τους, μολονότι αυτή η σημασία δεν μπορεί να αποκαλυφθεί παρά μόνο μέσω αυτού του

κειμένου, με αφετηρία αυτό το ίδιο. Βεβαίως, αυτή η απαίτηση δεν αφορά μόνο τον Σπινόζα αλλά ισχύει για οποιαδήποτε φιλοσοφική διδασκαλία για την οποία θεωρεί κανείς, ακόμα κι αν δεν υιοθετεί την οπτική της, ότι είχε κάτι σημαντικό να μεταδώσει και ότι κατάφερε, με τον τρόπο της, να το εκφράσει όπως έπρεπε προκειμένου να μπορέσει να γίνει επαρκώς κατανοητή.

Όταν κανείς αποσπά από μία φιλοσοφία κάποιες εκφορές μερικού χαρακτήρα, τις οποίες αντιλαμβάνεται ως μόρια σημασίας που μπορούν να μεταφερθούν αυτούσια έξω από το περιβάλλον όπου σχηματίστηκαν, προκειμένου να τα αντιπαραβάλει άμεσα με άλλες μοριακές εκφορές που έχουν αποσπαστεί από άλλα θεωρητικά σύνολα, ως εάν, καθώς θα είχαν δήθεν προκύψει από μια δημιουργία εκ του μηδενός, όλες αυτές οι εκφορές να μπορούσαν αδιακρίτως να τοποθετηθούν στο ίδιο επίπεδο, τότε τους αφαιρεί την πυκνότητα που διαθέτουν αποκλειστικά στο εσωτερικό του κειμενικού συνόλου από το οποίο αφαιρέθηκαν. Και, κατά συνέπεια, αυτό σημαίνει ότι τους αποδίδει μια γενική εμβέλεια, η οποία παραπέμπει άμεσα σε ένα περιεχόμενο που μπορεί να αναγνωριστεί οποτεδήποτε από τον οποιονδήποτε, χωρίς διόλου να λαμβάνονται υπόψη οι συνθήκες της εκφοράς του, και η οποία, επομένως, εξομοιώνεται με μια άνευ προϋποθέσεων διαδικασία αποκάλυψης, πανομοιότυπη με εκείνη που, δικαίως ή άδικως, πιστώνεται στον λόγο της επιστήμης. Για παράδειγμα, όταν κανείς διερωτάται κατά πόσο έχει δίκιο ή άδικο ο Σπινόζα όταν βεβαιώνει ότι «η υπόσταση είναι φύσει πρώτη σε σχέση με τις διαθέσεις της» (*Ηθική*, I, πρότ. 1) ή ότι «δύο υποστάσεις που έχουν διαφορετικά κατηγορήματα δεν έχουν τίποτε κοινό μεταξύ τους» (*Ηθική*, I, πρότ. 2), χωρίς να συνυπολογίζει το γεγονός ότι αυτές οι θέσεις εντάσσονται σε ένα επακριβώς καθορισμένο σημείο της εκτύλιξης μιας επιχειρηματολογικής διαδικασίας, όπου οι έννοιες της υπόστασης, του κατηγορήματος και της διάθεσης προσλαμβάνουν πρωτότυπες σημασίες, οι οποίες δεν γίνεται να εξομοιωθούν άμεσα με εκείνες που μπορεί να έχουν σε άλλους συγγραφείς, ούτε επίσης να αποδοθούν άμεσα σε ένα αντικειμενικό περιεχόμενο του οποίου θα αποτελούσαν το πιστό υποκατάστατο, τότε καταδικάζει τον εαυτό του να προσπεράσει το πολύ ιδιαίτερο μήνυμα που μεταδίδεται από αυτές τις προτάσεις. Πράγματι, η σημασία τους δεν εμφανίζεται και δεν είναι δυνατόν να εξεταστεί παρά μόνο στο εσωτερικό της σύνθετης ορθολογικής δομής

που ορίζεται από τη συνολική οικονομία της προβληματικής που τις μεταφέρει. Για να κατανοήσουμε τι λέει ένας συγγραφέας, και αυτό αληθεύει για τον Χέγκελ όπως και για τον Χάιντεγκερ, πρέπει προηγουμένως να έχουμε γνωρίσει τον τρόπο με τον οποίο εκφράζεται και να έχουμε αφομοιώσει την ορολογία και τη σύνταξη που διέπουν την εκτύλιξη του λόγου του, του οποίου η μορφή δεν μπορεί να είναι φυσική και ουδέτερη, αν βεβαίως μπορεί η μορφή κανενός λόγου να αναγνωρισθεί ως φυσική και ουδέτερη.

Από την άλλη, η μορφή που θέλησε να δώσει ο Σπινόζα στον φιλοσοφικό λόγο προκαλεί εκ πρώτης όψεως αμηχανία. Καθώς προχωρά «με γεωμετρικό τρόπο» (*more geometrico*), δηλαδή συνδέοντας κατ' αλληλουχίαν θέσεις διά μέσου αποδείξεων των οποίων η σύνταξη μιμείται τη σύνταξη που χρησιμοποιείται στα *Στοιχεία* του Ευκλείδη, ο Σπινόζα φαίνεται να εμπόδισε την εξέταση της φιλοσοφίας του ως φιλοσοφίας εγγεγραμμένης σε ένα κείμενο. Πράγματι, λίγοι είναι οι αναγνώστες που δέχονται να κάνουν την προσπάθεια να διατρέξουν σημείο προς σημείο το δίκτυο αυτής της αποδεικτικής διαδικασίας, το οποίο αξιώνει η *Ηθική* να μελετηθεί ως βιβλίο μαθηματικών, κάτι που από την άλλη ουδόλως σημαίνει ότι πρόκειται για αληθινό βιβλίο μαθηματικών ούτε ότι ο συγγραφέας της θέλησε να την κάνει να αναγνωρισθεί ως τέτοιο, τουλάχιστον σε πρώτο βαθμό. Αυτό οδήγησε ορισμένους να διαχωρίσουν το περιεχόμενο του φιλοσοφικού μηνύματος που μεταδίδει ο Σπινόζα από τη μορφή της εκφοράς του, δηλαδή, πολύ συγκεκριμένα, να παραλείψουν τις αποδείξεις, όπως συμβούλευε ο Μπέρτραντ Ράσελ, ο οποίος έτρεφε υψηλή εκτίμηση για τη σκέψη του Σπινόζα. Όταν όμως κανείς προβαίνει σε μια τέτοια αφαίρεση, όταν απογυμνώνει το περιεχόμενο της σκέψης από την ορθολογική μορφή που το περιβάλλει, τότε αυτό ασφαλώς σημαίνει ότι αρνείται στο κείμενο του Σπινόζα την ιδιαίτερη δομή του και συγχρόνως το ύφος της έκθεσής του, η οποία, όπως διαπιστώνουμε με μια προσεκτικότερη εξέταση της λειτουργίας της, δεν βασίζεται μόνο στη χρήση ενός ομοιόμορφου υποδείγματος επιχειρηματολογίας που προέρχεται από τα μαθηματικά, αλλά αξιοποιεί την αντίθεση που συστηματικά εδραιώνεται μεταξύ διαφόρων επιπέδων λόγου, τα οποία διεισδύουν το ένα στο άλλο χωρίς να μπορούν να αναχθούν στη μονοσήμαντη γραμμικότητα ενός συνεχούς θεματικού νήματος ανάλογου με εκείνο που ακολουθεί ο Ντεκάρτ στους *Μεταφυσικούς στοχασμούς*: το κείμενο

της *Ηθικής* περιέχει συγχρόνως θέσεις που εκφέρουν αρχές ή προτάσεις κύριες ή παρακείμενες, αποδεικτικές ακολουθίες που εγγράφουν προτασιακές εκφορές πάνω σε άλλες προτασιακές ή μη εκφορές, και σχόλια που παρουσιάζουν ελεύθερα αυτήν την αποδεικτική διαδρομή αναδεικνύοντας τις θεμελιώδεις διακυβεύσεις της ενόσω εκτυλίσσεται, με επακόλουθο οι διακυβεύσεις αυτές να επανατοποθετούνται σε μια κριτική και πολεμική προοπτική. Για να διαβάσει κανείς την *Ηθική* πρέπει να βρίσκεται διαρκώς σε επαγρύπνηση όσον αφορά αυτές τις υφολογικές ρήξεις, αυτές τις μεταβάσεις από το ένα επίπεδο λόγου στο άλλο, στον βαθμό που οι μεταβάσεις αυτές δηλώνουν τη δυναμική μιας σκέψης που προσπαθεί να αναπαράγει με ταυτόσημο τρόπο και σε όλη την περίπλοκη πυκνότητά της την αιτιακή κίνηση μέσω της οποίας παράγεται κατ' αναγκαιότητα η φυσική πραγματικότητα θεωρούμενη στο σύνολό της, πραγματικότητα της οποίας το ανθρώπινο πνεύμα δεν είναι εν τέλει παρά ένα συστατικό στοιχείο πλάι σε άλλα. Γι' αυτό και η γεωμετρική έκθεση όχι απλώς δεν είναι στον Σπινόζα αποτέλεσμα μιας επιπόλαιης ιδιοτροπίας, αλλά είναι ομοούσια με τον τρόπο σκέψης του, ούτως ώστε αυτές οι δύο πλευρές να πρέπει είτε να γίνουν αποδεκτές είτε να απορριφθούν από κοινού. Πράγματι, αυτό που βρήκε ο Σπινόζα στη γεωμετρία δεν είναι ένας μορφικός μηχανισμός του οποίου η λειτουργία θα διασφάλιζε αλάνθαστα και ομοιόμορφα την πρόσβαση στην αλήθεια, κάτι που θα ήταν αξιοσημείωτη αφέλεια, αλλά μια γλώσσα που επιτρέπει την εκτύλιξη ενός λόγου πάνω στη διαφορά των επιπέδων τα οποία, σε τελική ανάλυση, θεωρείται ότι αναπαράγουν την ίδια τη δομή της πραγματικότητας.

Αν αυτό ληφθεί υπόψη, τότε μπορούμε να ξαναβρούμε μια πρόσβαση στο κείμενο της *Ηθικής* που θα διατηρεί το πραγματικό ρίζωμα των φιλοσοφικών θέσεων που υπερασπίζεται ο συγγραφέας του. Διότι η γεωμετρική έκθεση, αν από τη μία συνιστά εμπόδιο για μια άμεση κατανόηση του φιλοσοφικού μηνύματος που μεταδίδει ο Σπινόζα, από την άλλη καθιστά ευκολότερη τη μελέτη του, στον βαθμό που αποδίδεται σε αυτήν τη μελέτη η πραγματική και αντικειμενική διάσταση μιας εργασίας σκέψης που διεξάγεται συστηματικά τηρώντας τους κανόνες που διέπουν την εκτύλιξή της. Αν είναι μάταιο να επιχειρήσουμε να αντλήσουμε από την ανάγνωση της *Ηθικής* σύντομες απόψεις οι οποίες θα συνόψιζαν μια οπτική γωνία επί της πραγματικότητας, οπτική γωνία που θα αναγόταν έτσι στις ουσιώδεις γραμμές της, κάτι

που άλλωστε κάνει περιστασιακά ο Σπινόζα στην καμπή ορισμένων σχολίων, τούτο συμβαίνει επειδή αυτή η ανάγνωση προϋποθέτει αντιθέτως ένα διάβημα που χαρακτηρίζεται, για να επαναλάβουμε τη λέξη που χρησιμοποιεί ο ίδιος ο Σπινόζα, από «μακρηγορία». Η δύσβατη και ακανόνιστη διαδρομή αυτού του διαβήματος εγγράφεται στο εσωτερικό ενός δικτύου καθορισμών του οποίου η αιτιακή οργάνωση δεν μπορεί να απλοποιηθεί ομοιόμορφα. Ο διαχωρισμός καθαρά αντίθετων επιπέδων λόγου που αντιστοιχούν σε ακολουθίες εκφορών οι οποίες μπορούν να διερευνηθούν η μία μετά την άλλη, υπό τον όρο να γίνεται σεβαστή η απαράκαμπτη απαίτηση να επανατοποθετούνται αυτές οι ακολουθίες στην ποικιλία των αλληλουχιών τους, επιτρέπει να σταθμιστεί με ακρίβεια το κείμενο που συντάξε ο Σπινόζα και να πραγματοποιηθεί μια συστηματική καταγραφή του τρόπου της σύνθεσης και της προόδου του, σαν να επρόκειτο για μια άγνωστη χώρα που επιχειρούμε να χαρτογραφήσουμε.

Αυτό συνεπάγεται, καταρχάς, ότι το κείμενο της *Ηθικής* πρέπει να διαβαστεί ολόκληρο σαν να αποτελούσε ένα αυτοτελές όλον, χωρίς προηγούμενα (τις πηγές του ή τις αναφορές του) και χωρίς επόμενα (όλη την ερμηνευτική παράδοση ή τη δευτερεύουσα βιβλιογραφία που προστέθηκε και τελικά ενσωματώθηκε στο κείμενο, και η οποία ορίζει για εμάς τον απαράκαμπτο μεσολαβητικό όρο διά μέσου του οποίου το προσεγγίζουμε σήμερα). Η επιλογή μου να σχολιάσω την *Ηθική* χωρίς την παρεμβολή δάνειων εξωτερικών αναφορών από την ιστορία της φιλοσοφικής σκέψης ή από την ιστορία των ερμηνευτικών παραδόσεων της είναι ασφαλώς συζητήσιμη και δεν μπορεί να διεκδικεί παρά μόνο προσωρινή αξία. Δεν είναι αυτονόητο το να προτείνει κανείς μία κατά γράμμα συνεχή ανάγνωση ενός φιλοσοφικού κειμένου και κάτι τέτοιο δεν μπορεί να συνιστά παρά μια πρώτη προσέγγιση, μια απλή προκαταρκτική καταγραφή του θεωρητικού μηχανισμού του. Χρειάζεται πράγματι να συνειδητοποιήσουμε και να αντλήσουμε τις συνέπειες του γεγονότος ότι η ανάγνωση κάθε φιλοσοφικού κειμένου εγγράφεται σε μια χρονική εκτύλιξη, η οποία συγχρόνως διασχίζει έσθθεν αυτήν την ανάγνωση και υπερβαίνει τα όριά της. Αυτή η ανάγνωση δεν μπορεί να είναι στιγμιαία, αλλά, πολύ συγκεκριμένα, απαιτεί έναν ορισμένο χρόνο (χρειάστηκα πέντε ακριβώς χρόνια για να συντάξω έναν συνεχή σχολιασμό της *Ηθικής*), κατά τη διάρκεια του οποίου δεν είναι αυτονόητη η διατήρηση της ίδιας προοπτικής αναφορικά με το υπό

μελέτη κείμενο. Γι' αυτό η προσπάθεια κάποιου να κατανοήσει ένα φιλοσοφικό κείμενο αποτελεί συγχρόνως εργασία επί του εαυτού του, η οποία, με τους μετασχηματισμούς που επιφέρει, επηρεάζει με τη σειρά της αυτήν την κατανόηση, της οποίας οι συνθήκες δεν μπορούν να είναι εντελώς ίδιες στο τέλος και στην αρχή. Κατά συνέπεια, η λειτουργία ανάγνωσης είναι κυριολεκτικά μη ολοκληρώσιμη, διότι, όταν φτάνει στο τέρμα της, θα έπρεπε να μπορεί να ξαναρχίσει πάνω σε νέους κύκλους των οποίων την κίνηση πυροδότησε: δεν ξεμπερδούμε ποτέ με ένα κείμενο σαν την *Ηθική*.

Εύχομαι η έκδοση στα ελληνικά του τόμου αυτής της *Εισαγωγής στην Ηθική του Σπινόζα* που είναι αφιερωμένος στο πρώτο μέρος του έργου, του οποίου η φιλοσοφική σημασία είναι αδιαμφισβήτητη, ακόμη και από τη σκοπιά των επικριτών του, να μπορέσει να συνοδεύσει και ενδεχομένως να διευκολύνει τα πρώτα στάδια αυτής της διαδικασίας ανάγνωσης που έρχεται αντιμέτωπη με σημαντικές δυσκολίες. Ασφαλώς, δεν επέλυσα κατά τρόπο οριστικό τις δυσκολίες αυτές· ελπίζω όμως ότι κατόρθωσα τουλάχιστον να τις επισημάνω και να εντοπίσω τις ιδιαίτερες διακυβεύσεις με τις οποίες βρίσκεται αντιμέτωπη η ανάγνωση του βιβλίου του Σπινόζα.

Φεβρουάριος 2015

Pierre Macherey

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Ο ΤΟΜΟΣ ΑΥΤΟΣ, με τον οποίο προτείνεται μια ανάγνωση του πρώτου μέρους της *Ηθικής*¹ του Σπινόζα, είναι ο πέμπτος και τελευταίος ενός συνόλου που συνιστά *Εισαγωγή στην Ηθική του Σπινόζα*. Ο πρώτος τόμος —ο οποίος εκδόθηκε το 1994— ήταν αφιερωμένος στο πέμπτο μέρος της *Ηθικής*,² ο δεύτερος —που εκδόθηκε το 1995— ήταν αφιερωμένος στο τρίτο μέρος,³ ο τρίτος —που εκδόθηκε το 1997— στο τέταρτο μέρος⁴ και ο τέταρτος —που εκδόθηκε επίσης το 1997— ήταν αφιερωμένος στο δεύτερο μέρος.⁵ Στο εισαγωγικό κείμενο, με το οποίο ξεκινούσε ο πρώτος από αυτούς τους τόμους,⁶ είχε προταθεί ένα σύνολο εξηγήσεων αναφορικά με αυτό το σχέδιο, τους στόχους του και τη μέθοδο που ακολουθείται για την επίτευξή τους. Δεν μπορούμε εδώ παρά να παραπέμψουμε τον αναγνώστη σε εκείνες τις σελίδες. Ας υπενθυμίσουμε εν συντομία ότι, παρουσιάζοντας αυτήν την *Εισαγωγή στην Ηθική*

1. Για λόγους ευκολίας, τα πέντε μέρη της *Ηθικής* θα δηλώνονται στη συνέχεια με τον ακόλουθο τρόπο: *de Deo* (I), *de Mente* (II), *de Affectibus* (III), *de Servitute* (IV), *de Libertate* (V).

2. P. Macherey, *Introduction à l'Éthique de Spinoza – La cinquième partie: Les voies de la libération* (Παρίσι, PUF, σειρά «Les grands livres de la philosophie», 1994).

3. P. Macherey, *Introduction à l'Éthique de Spinoza – La troisième partie: La vie affective* (Παρίσι, PUF, σειρά «Les grands livres de la philosophie», 1995).

4. P. Macherey, *Introduction à l'Éthique de Spinoza – La quatrième partie: La condition humaine* (Παρίσι, PUF, σειρά «Les grands livres de la philosophie», 1997).

5. P. Macherey, *Introduction à l'Éthique de Spinoza – La deuxième partie: La réalité mentale* (Παρίσι, PUF, σειρά «Les grands livres de la philosophie», 1997).

6. *Ο.π.*, σημ. 2, σ. 1-27.

του Σπινόζα, επιδιώκουμε να προσφέρουμε σε όσους ενδιαφέρονται για το κείμενο της *Ηθικής*, και όχι μόνο για τα περιεχόμενα σκέψης που μπορούν —με μεγαλύτερο ή μικρότερο περιθώριο ερμηνείας— να εξαχθούν από αυτό, έναν οδηγό ανάγνωσης· αυτός ο οδηγός προορίζεται να καταστήσει πιο προσιτή την έκθεση της επιχειρηματολογίας του Σπινόζα, μιας επιχειρηματολογίας που δεν μπορεί να διαχωριστεί από τον αποδεικτικό μηχανισμό μέσω του οποίου αναπτύσσεται και εκφράζεται. Δυνάμει μιας στοιχειώδους μεθοδολογικής απαίτησης που επιβάλλει να αποικτά κανείς ακριβή γνώση ολόκληρου του κειμένου προτού κάνει προσπάθεια να προτείνει μια ερμηνεία του, ζητούμενο είναι προπάντων εδώ, με μια ανάγνωση πρώτου επιπέδου, να δοθεί πρόσβαση στο γράμμα του κειμένου του Σπινόζα, εξεταζόμενου λέξη προς λέξη, και κατά κάποιον τρόπο εννοούμενου κατά λέξη, και όχι να παρουσιαστεί ένα υποκατάστατό του που θα ανέπτυξε στη θέση του κειμένου τις ιδέες του, ως εάν αυτές οι ιδέες να υπήρχαν για τον εαυτό τους έξω από το κειμενικό υπόβαθρο στο οποίο εγγράφονται. Μπορεί να προσδιοριστεί έτσι ο τρόπος χρήσης του οδηγού ανάγνωσης που προτείνεται εδώ· αυτός ο οδηγός δεν μπορεί παρά να συνοδεύει μια συνεχή ανάγνωση του κειμένου του Σπινόζα, κατά το δυνατόν στην πρωτότυπη μορφή του, δηλαδή στη λατινική εκδοχή του,⁷ η

7. Ας θυμίσουμε ότι υπάρχουν δύο νεότερες εκδόσεις των έργων του Σπινόζα στο πρωτότυπο: εκείνη που επιμελήθηκαν οι Φαν Φλότεν και Λαντ (εκδ. M. Nijhoff, Χάγη, 1882-1883) και εκείνη που επιμελήθηκε ο Γκέμπχαρντ (εκδ. C. Winters, Universitaets Buchhandlung, Χαϊδελβέργη, 1925, ανατύπωση 1972· ο τόμος 2 αυτής της έκδοσης, η οποία εξακολουθεί σήμερα να αποτελεί έκδοση αναφοράς, είναι αφιερωμένος στην *Ηθική*). Στη γαλλική βιβλιογραφία, όσον αφορά την *Ηθική*, δεν έχουν δημοσιευθεί παρά μόνο δύο δίγλωσσες εκδόσεις (με το λατινικό κείμενο και τη γαλλική μετάφραση αντικριστά): εκείνη του Σ. Αππύν, συχνά εσφαλμένη όσον αφορά την αποκατάσταση του κειμένου (εκδ. Garnier, 1934, ανατυπώθηκε από τις εκδ. Vrin το 1977 και πλέον είναι εξαντλημένη), και εκείνη του Μπ. Πωτρά (εκδ. Seuil, 1988), η οποία ακολουθεί την ιδιαίτερα προσεγμένη τυπογραφική παρουσίαση της έκδοσης του Γκέμπχαρντ. Καμία γαλλική μετάφραση του κειμένου του Σπινόζα δεν είναι απολύτως ικανοποιητική· αν θέλουμε να κατανοήσουμε τι πραγματικά είπε ο Σπινόζα, και κατά πρώτο λόγο να λάβουμε γνώση τού τι είπε, είναι απαραίτητο να επιστρέψουμε στο πρωτότυπο κείμενο και να το μεταφράσουμε για λογαριασμό μας. Όλες οι μεταφράσεις που παρουσιάζονται εδώ εν καταστάσει είναι πρωτότυπες και αδιαχώριστες από την προτεινόμενη προσπάθεια ανάγνωσης, της οποίας την πορεία συνοδεύουν βήμα προς

οποία θα μεταφράζεται εκ νέου καθώς θα προχωρά η κατά γράμμα μελέτη του· δεν θα πρέπει όμως επ' ουδενί να υποκαταστήσει αυτήν την ανάγνωση που, τουναντίον, προϋποθέτει ότι διεξάγεται και ακολουθείται ενεργά, με όλη την υπομονή που απαιτείται προκειμένου να επιτύχει έναν επαρκή βαθμό ακρίβειας.⁸

Δεν είναι αυτονόητο να προσεγγίζει κανείς την *Ηθική* ανά μέρη, αφιερώνοντας σε καθένα εξ αυτών ξεχωριστές μελέτες που δημοσιεύονται με περισσότερο ή λιγότερο τυχαία σειρά. Δεν θα έχουμε ποτέ επαναλάβει αρκετά ότι η *Ηθική* απαρτίζεται από «μέρη» (*partes*) και όχι από «βιβλία» (*libri*). Με αυτήν την κατονομασία ο Σπινόζα θέλησε ασφαλώς να τονίσει τον σφαιρικό χαρακτήρα ενός φιλοσοφικού εγχειρήματος που μπορεί να προχωρά μέσω διαδοχικών σταδίων, από την άλλη όμως δεν απομακρύνεται ποτέ από τον βασικό στόχο του,

βήμα. [Μία νέα σχολιασμένη δίγλωσση έκδοση (λατινικό πρωτότυπο και γαλλική απόδοση) του κειμένου της *Ηθικής*, η οποία τείνει, λόγω της ποιότητάς της, να αντικαταστήσει σήμερα τις προηγούμενες ως έκδοση αναφοράς, δημοσιεύθηκε πρόσφατα: Spinoza, *Œuvres IV: Ethica/Éthique*, texte établi par F. Akkerman et P. Steenbakkers, traduction par P.-F. Moreau, introduction et notes par P.-F. Moreau et P. Steenbakkers, avec annexes par F. Audié, A. Charrak et P.-F. Moreau, Παρίσι, PUF, σειρά «Épiméthée», 2020 (Σ.τ.Ε.).]

8. Η επιδίωξη μιας κατά γράμμα ακρίβειας εξηγεί την επιλογή που διατρέχει ολόκληρο τον παρόντα σχολιασμό, και η οποία έγκειται στην απόλειψη κάθε εξωτερικής αναφοράς, ιστορικής ή ερμηνευτικής τάξης, ούτως ώστε να αποκτηθεί μια πρώτη γνώση του κειμένου. Προφανώς, αυτή η απαίτηση έχει αξία μόνο ως αφετηρία και όχι ως κατάληξη για να γνωρίσουμε πληρέστερα τη σκέψη του Σπινόζα είναι απαραίτητο να την τοποθετήσουμε στην ιστορία της φιλοσοφικής σκέψης. Και για να γίνει αυτό χρειάζεται να ανατρέξουμε στις εργασίες που έχουν αφιερωθεί στη σκέψη του Σπινόζα, ή τουλάχιστον σε ορισμένες εξ αυτών. Βρίσκουμε την πληρέστερη σήμερα βιβλιογραφία των σπινοζικών μελετών, για τους αναγνώστες της γαλλικής γλώσσας, στο τέλος του βιβλίου του Π.-Φ. Μορώ (P.-F. Moreau), *Spinoza. L'expérience et l'éternité* (Παρίσι, PUF, 1994). Ας σημειώσουμε επίσης το ιδιαίτερα χρήσιμο δοκίμιο σχολιασμένης βιβλιογραφίας που παρουσιάζει ο Φ. Μινίνι (F. Mignini) στο έργο του *Introduzione a Spinoza* (Ρόμα - Μπάρι, εκδ. Laterza, 1983). Καθώς είναι αδύνατον να προτείνουμε εδώ πληρέστερες βιβλιογραφικές κατευθύνσεις, θα αρκестούμε να επιστημόνουμε, για να περιοριστούμε στο ουσιώδες του ουσιώδους, ότι είναι δύσκολο ή μάλλον αδύνατο για τον σημερινό Γάλλο αναγνώστη να κατανοήσει σε βάθος τη σκέψη του Σπινόζα χωρίς να περάσει από τους ακόλουθους μεγάλους μεσολαβητές: τον Γκερού (Gueroult), τον Ντελέζ (Deleuze) και τον Ματερόν (Matheron).

τον οποίο δηλώνει ο ίδιος ο τίτλος του έργου, δηλαδή τη συγκέντρωση των ορθολογικών στοιχείων που είναι αναγκαία για την επεξεργασία ενός πρακτικού κανόνα ζωής. Από αυτήν την άποψη, καθένα από τα μέρη της *Ηθικής* είναι ασφαλώς αδιαχώριστο από τη θεωρησιακή ολότητα στην οποία ανήκει, εντός της οποίας έχει τη θέση του και έξω από την οποία στερείται ενός μεγάλου μέρους της σημασίας του. Ως εκ τούτου, μία κατά γράμμα ανάγνωση του κειμένου, όπως αυτή που προτείνεται σε τούτη την *Εισαγωγή στην Ηθική του Σπινόζα*, δεν πρέπει ποτέ να χάνει από τα μάτια της τον οργανικό δεσμό που ενώνει σε βάθος τα διαφορετικά στάδια ενός στοχασμού ο οποίος διεξάγεται στο πλαίσιο μιας προοπτικής που αποκρίνεται, από την αρχή μέχρι το τέλος, σε ένα ουσιωδώς ηθικό μέλημα. Γεγονός βεβαίως παραμένει ότι ο Σπινόζα είχε επίσης τη σταθερή μέριμνα να χωρίζει το διάβημά του σε ορθολογικές ενότητες επιδεικτικές διακριτής, αν όχι απολύτως αυτοτελούς, κατανόησης. Έτσι ακριβώς δικαιολογείται η παρουσίαση του λόγου με μορφή προτάσεων, οι οποίες τέμνουν την προοδευτική πορεία του, ούτως ώστε να ακολουθεί κανείς καλύτερα τη συνθετική και αιτιώδη αναγκαιότητά του. Ως εκ τούτου, τα «διαδοχικά» μέρη του βιβλίου καλύπτουν σχετικά αυτόνομους τομείς έρευνας, οι οποίοι, στο εσωτερικό της ολότητας του έργου, συνιστούν ένα είδος «ολικών μερών» και αντανακλούν —καθένα από την ιδιαίτερη σκοπιά του— την οικονομία του συνόλου. Αυτό μας επιτρέπει να λάβουμε γνώση καθενός από τα μέρη που απαρτίζουν την *Ηθική* σε συνάρτηση με τον δικό του τομέα έρευνας, αρκεί να μη λησμονούμε την ένταξη κάθε ειδικού διαβήματος στη συνολική προοπτική του έργου, με την οποία άλλωστε συνδέεται μέσω της ενεργοποίησης του αποδεικτικού μηχανισμού που επιτελεί με συνεχή τρόπο τούτη την ένταξη.⁹

9. Κατά γενικό κανόνα, η μελέτη ενός χωρίου της *Ηθικής*, όποιο κι αν είναι και σε όποιο σημείο του βιβλίου κι αν βρίσκεται, στην αρχή, στο μέσον ή στο τέλος, απαιτεί μια προηγούμενη ανάγνωση του συνόλου της *Ηθικής*. Για να αρχίσουμε να προσανατολιζόμαστε σε αυτό το επιχειρηματολογικό σύνολο, του οποίου η περιπλοκότητα προκαλεί αρχικά αμηχανία, μπορούμε να ανατρέξουμε στον *Χάρτη της Ηθικής*, που περιλαμβάνεται ως Παράρτημα στον τόμο αυτής της *Εισαγωγής στην Ηθική του Σπινόζα*, ο οποίος είναι αφιερωμένος στο πέμπτο μέρος (βλ. παραπάνω, σημ. 2, σ. 205-230). Στο τέλος κάθε τόμου έχει συμπεριληφθεί το τμήμα αυτής της περιγραφικής παρουσίασης που αντιστοιχεί στο μέρος της *Ηθικής* που εξετάζεται.

Η έκδοση αυτού του τόμου της *Εισαγωγής στην Ηθική του Σπινόζα*, ο οποίος είναι αφιερωμένος στο πρώτο μέρος της, αντιπροσωπεύει την κατάληξη ενός διαβήματος το οποίο, έχοντας στην πραγματικότητα ξεκινήσει από το τέλος του έργου (V), και αφού ακολούθως το προσέγγισε από το μέσον (III) και κάλυψε το μεσοδιάστημα ανάμεσα στα τελευταία μέρη του (IV), έφτασε επιτέλους, κινούμενο σε αντίστροφη κατεύθυνση, στα αρχικά μέρη (II), για να τελειώσει με το εντελώς πρώτο (I): καθώς τώρα είναι διαθέσιμο το σύνολο των πέντε τόμων και καθώς πλέον προσφέρεται με βάση τη φυσική του συνέχεια (I, II, III, IV, V), εξαλείφεται συγχρόνως η έλλειψη συνοχής που ήταν συνυφασμένη με τη σειρά έκδοσης, της οποίας την ακολουθία δεν δικαιολογεί τίποτε μέσα στο κείμενο, πράγμα που σημαίνει ότι είναι καθαρά τυχαία. Παραμένει ωστόσο γεγονός ότι αυτή η σειρά, αν από τη μία δεν αντιστοιχεί σε καμία ερμηνευτική επιλογή που θα μπορούσε να υποστηριχθεί με επιχειρήματα, από την άλλη υιοθετήθηκε με μια ορισμένη πρόθεση, για την οποία είναι ευκαιρία να ειπωθούν δυο λόγια. Χαράσσοντας, προκειμένου να επιτευχθεί μια σύλληψη του συνόλου του κειμένου, μια ελικοειδή διαδρομή (V, III, IV, II, I) που έρχεται σε ρήξη με τη φαινομενική γραμμικότητά του, ζητούμενο ήταν καταρχάς να του αποδοθεί ένας όγκος, ώστε να εφαρμοστεί σε αυτό μια εργασία ανάγνωσης σε βάθος που δεν αρκείται στο να το προσεγγίζει όπως παρουσιάζεται, σύμφωνα με την προοδευτική τάξη της συνεχούς παραγωγής του, έτσι όπως αυτή εκτυλίσσεται από την αρχή του μέχρι το τέλος του, περνώντας από ορισμένα ενδιάμεσα στάδια που διαδέχονται κατ' αναγκαιότητα το ένα το άλλο. Και τούτο επειδή δεν αρκεί να πραγματοποιήσουμε αυτήν τη διαδρομή μία φορά καθ' ολοκληρίαν με την απαιτούμενη τάξη για να ξεμπερδέψουμε οριστικά με το σύνολο των θεωρησιακών διακυβεύσεων με τις οποίες συνδέεται το φιλοσοφικό εγχείρημα του Σπινόζα. Αν η *Ηθική* διέπεται από μια αυστηρή αρχή σύνταξης, που την οδηγεί να στηρίζεται σε μια αρχική έρευνα αναφορικά με τη φύση των πραγμάτων (I), να στρέφεται ακολούθως στην τάξη της νοητικής πραγματικότητας (II), μετά να προσεγγίζει τη μελέτη της συναισθηματικής ζωής (III), για να μπορέσει να καταπιαστεί στο τέλος με τα προβλήματα που θέτει η ανθρώπινη συνθήκη (IV), και σε αυτήν τη βάση να αναδείξει τους δρόμους της απελευθέρωσης (V), στάδια από τα οποία είναι υποχρεωμένη να διέλθει για να πραγματοποιήσει

τον θεμελιώδη ηθικό στόχο της, από την άλλη η αναγκαία δομή την οποία καθορίζει τούτη η αρχή σύνταξης δεν έχει μολαταύτα τίποτε το αναγκαστικό, με την έννοια ενός έξωθεν καταναγκασμού που θα έπρεπε απλώς να τον υποστεί κανείς. Η προσπάθεια κατανόησης που ζητά η *Ηθική* από την πλευρά του αναγνώστη δεν έχει τη μορφή μιας μορφικής και παθητικής υποταγής, αφού αντιθέτως δεν μπορεί να αναπτυχθεί παρά μόνο με την παρέμβαση μιας ενεργού σκέψης, δηλαδή μιας σκέψης εν ενεργεία, που προσφέρει στον εαυτό της τα μέσα τα οποία θα της επιτρέψουν να αποκτήσει πρόσβαση στη συνολική κατανόηση του κειμένου, επινοώντας μία ή περισσότερες διαδρομές διά μέσου της πυκνότητάς του και γνωρίζοντας συνάμα ότι καμία από αυτές τις διαδρομές δεν εξαντλεί καθ' ολοκληρίαν το φιλοσοφικό περιεχόμενό του. Εν ολίγοις, το βιβλίο που έχει γράψει ο Σπινόζα, εφόσον γίνεται σεβαστή η υποχρέωση μιας ολοκληρωμένης σύλληψης του περιεχομένου του, το οποίο εκφράζεται καθ' ολοκληρίαν σε καθένα από τα μέρη του, μπορεί να διαβαστεί προς όλες τις κατευθύνσεις· και δεν πρέπει να του αποδίδουμε μια ακαμψία που δεν έχει, την οποία αντιπαρέρχεται πλήρως, και η οποία θα ερχόταν μάλιστα σε αντίφαση με την αληθινή ορθολογική σημασία του. Επομένως, ο χρήστης της *Ηθικής* του Σπινόζα δεν είναι καταδικασμένος να υιοθετήσει μια στάση ευπειθούς υπακοής, η οποία θα του στερούσε κάθε περιθώριο πρωτοβουλίας, αφ' ης στιγμής ζητούμενο είναι να αφομοιώσει το θεωρησιακό περιεχόμενο του έργου. Πράγματι, αυτό το περιεχόμενο, σύμφωνα με το ουσιώδες δίδαγμα που συνάγεται, δεν μπορεί να ενδιαφέρει παρά μόνο ελεύθερα πνεύματα ή πνεύματα που πορεύονται προς την ελευθερία. Γι' αυτό, πιάνοντας το κείμενο από το τέλος του, για να κάνουμε από εκεί ένα άλμα στο μέσον του, και να μη φτάσουμε παρά μόνο εν κατακλείδι στην αρχική στιγμή του, συμβάλαμε εν μέρει στο να τονιστεί η εσωτερική δυναμική του, η οποία δεν μπορεί να αναχθεί στο γραμμικό σχήμα μιας μονοσήμαντα προοδευτικής επιχειρηματολογίας που θα προχωρούσε ευθεία μπροστά απομακρυνόμενη από τις αρχικές αναπτύξεις της. Καθώς ξεκινήσαμε από το τέλος του κειμένου για να φτάσουμε στην αρχή του, πραγματοποιώντας ένα είδος περιήγησης από τις ενδιάμεσες αναπτύξεις του, ακολουθήσαμε επίσης την κυκλικότητα μιας σκέψης, η οποία, την ίδια στιγμή που προχωρά μπροστά, δεν σταματά επίσης να επανέρχεται στον εαυτό της, σύμφωνα με μια σύνθετη κίνηση της

οποίας το όλο νόημα δεν μπορεί να εξαντληθεί με μία μόνο ανάγνωση. Η *Ηθική* είναι κατεξοχήν ένα κείμενο που ξαναδιαβάζουμε· και δεν αφομοιώνουμε την αρχή της παρά μόνο αν έχουμε ήδη κατανοήσει με σαφήνεια τους τελικούς στόχους της, οι οποίοι εμπερικλείονται ευθύς εξαρχής στα πρώτα βήματά της· γι' αυτό είναι μάταιο να επιχειρήσουμε να την εγλωβίσουμε ανάμεσα σε μια μοναδική αρχή και ένα μοναδικό τέλος, χαράσσοντας έτσι τελεσίδικα μια τροχιά, εντεύθεν και εκείθεν της οποίας δεν θα υπήρχε τίποτε.

Από αυτές τις επισημάνσεις μπορούν να εξαχθούν οι βασικές γραμμές της διερώτησης που δεν πρέπει να εγκαταλείψει τη σκέψη του αναγνώστη τού *de Deo*, αν ο τελευταίος δεν θέλει να παρακάμψει τους προβληματισμούς που ασφαλώς καθοδηγούσαν τον Σπινόζα όταν συνέθετε αυτό το μέρος του βιβλίου του, εκείνο ακριβώς το μέρος το οποίο, την ίδια στιγμή που πραγματεύεται το θέμα με την εξ ορισμού μεγαλύτερη εμβέλεια, είναι επίσης το πιο πυκνό, και το οποίο —εξαιτίας ακριβώς της πυκνής επιχειρηματολογίας του— προβάλλει αξιοσημειώτες δυσκολίες σε μια πλήρη αφομοίωση του επιχειρηματολογικού περιεχομένου του. Είναι ιδιαίτερα έντονος ο πειρασμός να διαβάσει κανείς αυτό το μέρος της *Ηθικής* ως κάτι αυτοτελές, σαν να ήταν μια επιτομή Μεταφυσικής πραγματείας ή Πρώτης φιλοσοφίας, η οποία θα ανέπτυσσε, αναφορικά με το σύνολο της πραγματικότητας, έναν στοχασμό οντολογικού χαρακτήρα· και τούτο τοποθετώντας αυτόν τον στοχασμό —για λόγους που θα πρέπει να διευκρινιστούν— υπό την αυθεντία της αναφοράς στο όνομα του «Θεού», με επακόλουθο να αρθρώνεται τούτη η οντολογία σε μια θεολογία, με τη συνήθη έννοια αυτών των ονομασιών που δηλώνουν κατ' αρχήν πεδία έρευνας αυτόνομα και ευκρινώς αναγνωρίσιμα εξαιτίας αυτής της αυτονομίας. Εντούτοις, ένας τέτοιος τρόπος προσέγγισης του κειμένου φέρνει επίσης αντιμέτωπο τον αναγνώστη με τις μεγαλύτερες ερμηνευτικές δυσκολίες· και τούτο επειδή παραβλέπει το γεγονός ότι ο φαινομενικά μετωπικός στοχασμός που αναπτύσσει ο Σπινόζα αναφορικά με τη φύση των πραγμάτων θεωρούμενη εν γένει συνιστά μόνο το αρχικό στάδιο ενός διαβήματος που έχει και συνέχεια και που εγγράφεται σε ένα σύνολο το οποίο ο συγγραφέας του επέλεξε να τιτλοφορήσει *Ηθική*, προκειμένου να καταδείξει ότι το νόημα του φιλοσοφικού εγχειρήματός του βρίσκεται όχι μόνο στην εκφορά της αλήθειας του κόσμου, αλλά στην ανεύρεση των μέσων αλλαγής της ζωής, σύμφωνα

με μια προοπτική που θέτει τη θεωρία στην υπηρεσία της πράξης, και ακριβέστερα της ηθικής πράξης. Συνεπώς, το ερώτημα το οποίο θέτουν σε τελική ανάλυση οι ιλιγγιώδεις στοχασμοί που παρουσιάζει ο Σπινόζα αναφορικά με τον «Θεό» στις τριάντα έξι προτάσεις του πρώτου μέρους της *Ηθικής* είναι το ακόλουθο: ως προς τι αυτοί οι στοχασμοί, που εντάσσουν τα προβλήματα της ανθρώπινης ύπαρξης σε ένα πλαίσιο τόσο ευρύ ώστε να χάνουν φαινομενικά κάθε ιδιαίτερη σημασία, αφορούν μολαταύτα το ηθικό σχέδιο απελευθέρωσης, παρά το γεγονός ότι η απόλυτη αναγκαιότητα που αναγνωρίζεται στη συνολική τάξη των πραγμάτων φαίνεται να κενώνει εξ αρχής το σχέδιο αυτό από το περιεχόμενό του;

ΘΕΜΑ ΚΑΙ ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΟΥ *DE DEO*

Η αληθινή γνώση του Θεού

DE DEO, «Περί Θεού»: καθώς αυτός ο τίτλος βρίσκεται στην αρχή του βιβλίου,¹ ο αναγνώστης της *Ηθικής* έρχεται ευθύς εξ αρχής αντιμέτωπος με ένα αίτιγμα: για ποιον λόγο ο Σπινόζα μιλάει, ως φιλόσοφος, περί Θεού; Για ποιον λόγο ξεκινάει μιλώντας περί Θεού; Και καταρχάς, ποιος είναι αυτός ο «Θεός» περί του οποίου μιλάει; Στη συνέχεια του κειμένου, θα γίνει λόγος για μια «αληθινή γνώση του Θεού» (*vera Dei cognitio*, *H I*, σχόλιο της πρότασης 15),²

1. Πρόκειται για τον πιο σύντομο τίτλο από όλα τα μέρη της *Ηθικής*: η εντυπωσιακή του λιτότητα, η οποία μοιάζει να θέλει να αποθαρρύνει τον σχολιασμό, αναδίδει ένα αίσθημα ενάργειας του οποίου η ορθολογικότητα παραπέμπει άμεσα, χωρίς κάποια προετοιμασία, σε μια γνώση τρίτου είδους ή «ενορατική επιστήμη».

2. Το θέμα της γνώσης του Θεού επανέρχεται κατά μήκος ολόκληρης της *Ηθικής*. Έτσι, η πρόταση 47 του *de Mente* εξηγεί ότι «η ανθρώπινη ψυχή έχει την ισακριβή γνώση της αιώνιας και άπειρης ουσίας του Θεού» (*mens humana adaequatam habet cognitionem aeternae et infinitae essentiae Dei*) και η πρόταση 30 του *de Libertate* ότι «η ψυχή μας, στον βαθμό που γνωρίζει τον εαυτό της και γνωρίζει το σώμα υπό το πρίσμα της αιωνιότητας, έχει κατ' αναγκαιότητα τη γνώση του Θεού και γνωρίζει ότι είναι στον Θεό και συλλαμβάνεται μέσω του Θεού» (*mens nostra quatenus se et corpus sub aeternitatis specie cognoscit eatenus Dei cognitionem necessario habet scitque se in Deo esse et per Deum concipi*). Είναι χαρακτηριστικό ότι αυτές οι διατυπώσεις συντάσσονται στην οριστική του ενεστώτα, γεγονός που αποδίδει στη γνώση του Θεού έναν χαρακτήρα όχι δυνητικό αλλά ενεργό, τονίζοντας έτσι το γεγονός ότι η ανθρώπινη ψυχή διαθέτει πραγματικά, στο παρόν, αυτήν τη γνώση μέσω της οποίας μετέχει της αιωνιότητας και της απειρίας της θείας φύσης. Μπορούμε

εμφανώς σε ρήξη με τις παραδοσιακές παραστάσεις του θείου, των οποίων τον ακατανόητο χαρακτήρα δεν σταματά να καταδεικνύει ο Σπινόζα.³ Μήπως έτσι επιχειρεί να φέρει στο φως την έννοια μιας νέας θρησκείας; Στην Ολλανδία του 17ου αιώνα, όπου αφθονούν οι περισσότερο ή λιγότερο ετερόδοξες θρησκευτικές ομάδες,⁴ ο Σπινόζα θα μπορούσε τότε να παρουσιαστεί ως κήρυκας μιας πρωτότυπης θεολογικής αντίληψης με θεμελιώδες κείμενο την *Ηθική*, η οποία θα προοριζόταν να ξαναδιαβάζεται και να σχολιάζεται επ' αόριστον από τους οπαδούς της οργανωμένης ομάδας ή του «κύκλου»,⁵ στο πλαίσιο μιας κοινοτικής έρευνας που θα βρισκόταν σε συμφωνία με τη θεωρία της γνώσης ως επικοινωνίας, την οποία υπερασπίζεται το βιβλίο του Σπινόζα.⁶ Εντούτοις, μια τέτοια υπόθεση, που καταρχάς θα μπορούσε να παρουσιάζει ενδιαφέρον για κάποιους ιστορικούς, είναι άραγε δυνατόν να γίνει αποδεκτή σήμερα προκειμένου να χρησιμο-

να πούμε ότι, από την οπτική γωνία του Σπινόζα, η γνώση του Θεού συνιστά το στοιχείο εντός του οποίου πλέουν με φυσικό τρόπο όλες οι άλλες γνώσεις μας.

3. Εντούτοις, καθώς ο Σπινόζα ορίζει καταρχάς τον Θεό ως «απολύτως άπειρο Ον» (*Ens absolute infinitum*), και καθώς αποδίδει σε αυτό το Ον τα χαρακτηριστικά της υπέρτατης τελειότητας και της παντοδυναμίας που συνήθως του αναγνωρίζονται, φαίνεται επίσης να θέλει να μετριάσει όσο το δυνατόν περισσότερο αυτήν την εντύπωση ρήξης και έτσι να εξομαλύνει ή να καταστήσει αξιόπιστη τη δική του αντίληψη, δείχνοντας ότι βρίσκεται, έστω παραμορφωμένη και ακρωτηριασμένη, στο βάθος των παραδοσιακών παραστάσεων του θείου στοιχείου που διαδίδονται από τις μονοθεϊστικές θρησκείες, και κυρίως από τον χριστιανισμό, παραστάσεις στις οποίες η αντίληψη του Σπινόζα προσδίδει μια νέα διάσταση ορθολογικότητας. Από αυτήν την άποψη, είναι εντελώς άστοχες ιστορικά οι εικολογίες σε σχέση με τον «πανθεισμό» του Σπινόζα, οι οποίες εκμεταλλεύονται έναν νεολογισμό που επινοήθηκε από τον Άγγλο Τζον Τόλαντ κατά το πρώτο ήμισυ του 18ου αιώνα, σε ένα τελείως διαφορετικό περιβάλλον, εκείνο εντός του οποίου έλαβε χώρα η γένεση της ιδεολογίας του ελευθεροτεκτονισμού.

4. Βλ. σχετικά το κλασικό έργο του Λ. Κολακόφσκι [L. Kolakowski], *Chrétien sans Église (La conscience religieuse et le lien confessionnel au XVIIe siècle)*, γαλλ. μτφρ., Παρίσι, Gallimard, 1969.

5. Βλ. τη μελέτη του Κ. Μέινσμα [K. Meinsma], *Spinoza et son cercle (Étude critique historique sur les hétérodoxes hollandais)*, γαλλ. μτφρ., Παρίσι, Vrin, 1983.

6. Ιδίως μέσα από τη θεωρία των «κοινών εννοιών» (*notiones communes*), *Ηθική* II, προτάσεις 37 έως 40.

ποιηθεί ως βάση για μια ανάγνωση της *Ηθικής*, και ενώ δεν μπορεί πλέον να τίθεται θέμα να αναζητηθούν σε αυτήν οι προκειμένες ενός δόγματος ή μιας αίρεσης, ακόμα και ενταγμένες στην προοπτική μιας φιλοσοφικής συστηματοποίησης; Από την άλλη, θα έπρεπε άραγε να υποθέσουμε ότι η αναφορά που κάνει ο Σπινόζα στον Θεό, στην αρχή του βιβλίου του, συνιστά μια κρυπτογραφημένη αναφορά και ότι στην πραγματικότητα επιχείρησε, εκτρέποντας αυτήν την έννοια από την τρέχουσα χρήση της, να εξαλείψει ή να μετριάσει τη σχέση υποταγής που συνδέει τον κόσμο και το θείο, προκειμένου να αποδοθεί στο πραγματικό η υλική πληρότητα της παρουσίας του; Εντούτοις, μια τέτοια παρουσίαση ενός Σπινόζα που θα ήταν εκ πεποιθήσεως άθεος και αναγκασμένος να κρύβει τον αθεϊσμό του πίσω από το προσωπείο μιας οντοθεολογίας που θα επέφερε, ακόμα και υπό το ίδιο το όνομα του Θεού, την καταστροφή του εννοιακού περιεχομένου που συνδέεται κατά παράδοση με αυτό το όνομα, το οποίο θα αποδεικνυόταν τελικά ότι δεν είναι παρά ένα όνομα, μεταθέτει το φιλοσοφικό εγχείρημα στο πεδίο μιας διεργασίας και δη ενός ελιγμού που πραγματοποιείται σε συνθήκες μυστικότητας και του οποίου οι θεωρητικές διακυβεύσεις θα ήταν τότε υποταγμένες σε προθέσεις που θα ορίζονταν σε ένα τελείως διαφορετικό επίπεδο· επιπλέον, μια τέτοια ερμηνεία δεν μπορεί να επικαλεστεί κανένα επιχείρημα που θα προερχόταν από το ίδιο το κείμενο. Ασφαλώς, μια τέτοια εξωτερική ανάγνωση είναι δυνατή και μπορεί να θεωρηθεί ενδιαφέρουσα, πρέπει όμως να γνωρίζουμε ότι οι λόγοι που επικαλείται δεν είναι περισσότερο ενδοφιλοσοφικοί, με την έννοια ενός διαβήματος σκέψης αδιαχώριστου από το κειμενικό σύνολο στο οποίο εγγράφεται, από εκείνους που στηρίζουν την ιδέα ότι ο Σπινόζα θέλησε να είναι, στην εποχή του, ο ιδρυτής μιας νέας θρησκείας.

Συνεπώς, οφείλουμε να παραδεχτούμε ότι οι προϋποθέσεις της αληθινής γνώσης του Θεού, για την οποία μιλά ο Σπινόζα, δεν πρέπει να αναζητηθούν πουθενά αλλού εκτός από τον ίδιο τον λόγο της *Ηθικής*, όπου αυτή η γνώση, στην οποία είναι αφιερωμένο ολόκληρο το πρώτο μέρος του έργου, έχει μια επακριβώς αποτυπωμένη και καθορισμένη θεωρητική λειτουργία. Σε μια σημείωση του *de Intellectus Emendatione*,⁷

7. Αυτό το ανολοκλήρωτο κείμενο, το οποίο είχε συντάξει ο Σπινόζα πριν το 1663, κατά την περίοδο προετοιμασίας για την επεξεργασία της *Ηθικής*, και

ο Σπινόζα είχε ήδη επισημάνει ότι «δεν μπορούμε να κατανοήσουμε τίποτε σε σχέση με τη φύση, αν συγχρόνως δεν αναπτύξουμε τη γνώση του πρώτου αιτίου, δηλαδή του Θεού» (*nihil nos de natura posse intelligere quin simul cognitionem primae causae sive Dei ampliolem reddamus*).⁸ Ο σημαντικός όρος σε αυτήν τη φράση είναι το επίρρημα «συγχρόνως» (*simul*): η γνώση του Θεού δεν προηγείται της ορθολογικής κατανόησης της πραγματικότητας, σαν να επρόκειτο για μια ανεξάρτητη μελέτη εν είδει προκαταρκτικού όρου, αλλά αναπτύσσεται ταυτόχρονα με αυτήν και τη συνοδεύει, στον βαθμό που της παρέχει τον χαρακτήρα μιας αιτιακής εξήγησης, που ως τέτοια είναι γνήσια ορθολογική. Έτσι, στο όνομα ακριβώς «της τάξης, σύμφωνα με την οποία πρέπει να φιλοσοφούμε» (*ordo philosophandi*), για την οποία υπάρχει ένας υπαινιγμός στο σχόλιο του πορίσματος της πρότασης 10 του δεύτερου μέρους της *Ηθικής*, αυτή η απαίτηση τίθεται ως κάτι που πρέπει να αποτελέσει αντικείμενο καθολικής αναγνώρισης: «Στην πραγματικότητα, όλοι οφείλουν να συμφωνήσουν ότι χωρίς τον Θεό τίποτε δεν μπορεί να είναι και να συλληφθεί. Διότι είναι για όλους αναμφίβολο ότι ο Θεός είναι το μοναδικό αίτιο όλων των πραγμάτων, τόσο της ουσίας τους όσο και της ύπαρξής τους, ότι δηλαδή ο Θεός είναι αίτιο των πραγμάτων όχι μόνο, όπως λένε, κατά το ότι γίνονται αλλά και κατά το είναι τους» (*omnes sane concedere debent, nihil sine Deo esse neque concipi posse. Nam apud omnes in confesso est quod Deus omnium rerum tam earum essentiae quam earum existentiae unica est causa, hoc est Deus non tantum est causa rerum secundum fieri ut aiunt sed etiam secundum esse*). Ως εκ τούτου, η επίμονη αναφορά που γίνεται εδώ στην καθολική συγκατάθεση είναι αδιαχώριστη από τη φιλοσοφική αντίληψη που παρουσιάζει τον Θεό ως απόλυτο αίτιο όλων των πραγμάτων, τόσο «κατά το ότι γίνονται» (*secundum fieri*) όσο και «κατά το είναι τους» (*secundum esse*).⁹

το οποίο εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1677 στα *Opera posthuma*, είναι γνωστό στα γαλλικά με τον τίτλο *Traité de la réforme de l'entendement*.

8. Spinoza, *Opera*, έκδ. Gebhardt, τ. 2, σημ. σ. 34.

9. Η έκφραση «κατά το ότι γίνονται» (*secundum fieri*), την οποία ο Σπινόζα δανείζεται από την καθομιλουμένη («όπως λένε», *ut aiunt*), επικαλείται την παράσταση του γίνεσθαι και μέσω αυτού παραπέμπει στην ύπαρξη των πραγμάτων εντός της διάρκειας, όπου γεννιούνται και χάνονται· πρόκειται για έναν προσδιορισμό που δεν εξαντλεί το «είναι» τους (*esse*), μια ρηματική μορφή

Μπορούμε να διακρίνουμε εδώ μια έμμεση εμφάνιση της ιδέας που εκφράζεται μέσω της περίφημης διατύπωσης «Θεός ή φύση» (*Deus sive natura*), η οποία χρησιμοποιείται συχνά για να διασαφηνίσει τη σπινοζική αντίληψη ενός ενυπάρχοντος Θεού ο οποίος είναι ένα με την πραγματικότητα των πραγμάτων και συνιστά προϋπόθεση της κατανόησής τους. Εντούτοις, πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι αυτή η διατύπωση, της οποίας ένα ίχνος εμφανίζεται στον Πρόλογο του τέταρτου μέρους της *Ηθικής*,¹⁰ δεν χρησιμοποιήθηκε ποτέ αυτοτελώς από τον Σπινόζα, και ότι απομονώθηκε από τα συμφραζόμενά της, κυρίως σε συνάρτηση με την «πανθειστική» ανάγνωση της διδασκαλίας του, η οποία άρχισε να επικρατεί περισσότερο από έναν αιώνα μετά τον θάνατό του.¹¹ Επομένως, ας αρκεστούμε σε αυτό που λέει ο ίδιος ο Σπινόζα: ότι δηλαδή ο Θεός είναι το αίτιο χωρίς το οποίο τίποτε δεν μπορεί να είναι ούτε να συλληφθεί. Ποια είναι η φύση αυτού του

την οποία χρησιμοποιεί σε κάποιες περιπτώσεις ο Σπινόζα ως ουσιαστικό (για παράδειγμα, στο σχόλιο της πρότασης 8 τού *de Deo* όπου εμφανίζεται η έκφραση *infinitum esse*, ή στο σχόλιο της πρότασης 10 τού *de Deo* όπου εμφανίζεται η έκφραση *realitas sive esse*, ή επίσης στην πρόταση 10 τού *de Mente* όπου εμφανίζεται η έκφραση «το είναι της υπόστασης», *esse substantiae*): η έννοια στην οποία παραπέμπει αυτός ο τελευταίος όρος είναι παραπλήσια με τις έννοιες της «ουσίας» (*essentia*) και του «Όντος» (*Ens*), χωρίς όμως να ταυτίζεται πλήρως με αυτές.

10. «Αυτό το αιώνιο και άπειρο Όν, που το ονομάζουμε Θεός ή φύση, υπάρχει με την ίδια αναγκαιότητα με την οποία ενεργεί» (*aeternum illud et infinitum Ens quod Deum seu naturam appellamus eadem qua existit necessitate agit*): «Ο λόγος ή το αίτιο που ο Θεός ή η φύση ενεργεί και υπάρχει είναι ένα και μοναδικό» (*ratio seu causa cur Deus seu natura agit et cur existit una eademque est*). Έχει ενδιαφέρον το γεγονός ότι η διατύπωση *Deus sive natura* παρεμβαίνει για να σημειώσει τον αναγκαίο δεσμό ανάμεσα σε αυτό που ο Θεός είναι και σε αυτό που ο Θεός κάνει, ανάμεσα στη φύση του Θεού, η οποία είναι καθ' εαυτήν και αφ' εαυτής, και κατά συνέπεια υπάρχει καθ' αναγκαιότητα και αιωνίως, και στην ενέργειά του μέσω της οποίας αυτή η φύση αναπτύσσεται ως δύναμη.

11. Στο πλαίσιο της διαμάχης του πανθεισμού (*Pantheismusstreit*), που ξεκίνησε στη Γερμανία μετά τον θάνατο του Λέσινγκ στα τέλη του 18ου αιώνα, η διδασκαλία του Σπινόζα άρχισε να ξαναδιαβάλλεται υπό το φως της κατηγορίας του «πανθεισμού», η οποία αρχικά ήταν ξένη προς αυτήν. Σε σχέση με αυτό, βλ. P.-H. Tavoillot, *Le crépuscule de lumières (Les documents de la querelle du panthéisme, 1780-1789)*, Παρίσι, Cerf, 1995, όπου περιλαμβάνεται πλήρης βιβλιογραφία για αυτό το ζήτημα.

αιτίου; Από πού αντλεί αυτό το ίδιο την αιτιακή δύναμή του; Όλα αυτά ακριβώς πρέπει να μας διδάξει η ανάγνωση του *de Deo*, του οποίου το κείμενο αρκεί πλήρως για την έκθεση της «αληθινής» (δηλαδή της πραγματικής) γνώσης του Θεού, για την οποία έγινε ήδη λόγος. Σύμφωνα δε με την απαίτηση για καθολική αναγνώριση, την οποία επικαλείται το ίδιο το κείμενο, οφείλει να αναπτύξει αυτήν τη γνώση αιτιωδώς, δηλαδή με αναγκαίο τρόπο, προκειμένου να καταστήσει επίσης το αντικείμενό της πλήρως κατανοητό. Όλα αυτά στρέφουν την προσοχή μας στον τύπο έκθεσης που υιοθετεί ο Σπινόζα προκειμένου να παρουσιάσει αυτήν τη γνώση και ό,τι απορρέει από αυτήν.

Η γεωμετρική τάξη

Περισσότερο ίσως από οποιοδήποτε άλλο τμήμα του έργου του Σπινόζα, το *de Deo* είναι ένα κείμενο που πρέπει να το ξαναδιαβάσουμε κάποιες φορές για να μπορούμε απλώς να το διαβάσουμε με την κοφτερή ταχύτητα των τριάντα έξι προτάσεών του, οι οποίες μόνο φαινομενικά ακολουθούν η μία την άλλη με γραμμικό τρόπο, μοιάζει να διαφεύγει από μια άμεση, πρώτου βαθμού κατανόηση. Πράγματι, σε αντιδιαστολή με ό,τι πρόκειται να κάνει στη συνέχεια του βιβλίου του, ο Σπινόζα μιλά εδώ όχι για τη μία ή την άλλη καθορισμένη πλευρά της πραγματικότητας, αλλά περί του όλου, περί του όλου συγχρόνως, εννοούμενου ως όλου, και τούτο κατά τη δέουσα τάξη, την *ordo philosophandi* στην οποία μόλις αναφερθήκαμε. Το *de Deo* επιδιώκει να προσφέρει ορθολογικές βάσεις στη συνολική μελέτη της πραγματικότητας, όχι μόνο *secundum fieri*, επειδή ξεδιπλώνεται στην τάξη της ύπαρξης, αλλά *secundum esse*, λόγω αυτού που είναι στο ίδιο της το είναι. Με αυτήν την έννοια, το *de Deo*, το οποίο αποτελεί στην πραγματικότητα ένα *de Causa omnium rerum*, θα μπορούσε να έχει τίτλο *de Omnibus Rebus* ή *de Natura rerum*.¹² Πώς μπορούμε

12. Η έκφραση («η φύση των πραγμάτων») (*natura rerum*), την οποία είχε χρησιμοποιήσει ο Λουκρήτιος ως τίτλο για το έργο του (παραπλήσιο με το οποίο είναι από πολλές απόψεις η *Ηθική*), εμφανίζεται στο κείμενο του Σπινόζα, λόγω χάρη στη διατύπωση της πρότασης 5 του *de Deo*. Χρησιμοποιήθηκε ως τίτλος για τον παρόντα τόμο σχολιασμού, προκειμένου να αποδώσει στην παρουσίαση της έννοιας του Θεού από τον Σπινόζα την πληρότητα του φιλοσοφικού εύρους της, στο οποίο παραπέμπει επίσης η έκφραση *Deus sive natura*.